

AZ ISMERETLEN ISMERŐS KÁRPÁTALJA

Előszó a magyar kiadáshoz

Az emlékezet világméretű diadalmaskodásának korát éljük. Húszy vagy huszonöt éve minden ország, minden társadalmi, etnikai csoport, családi egység mély változáson volt kénytelen átesni a múlthoz fűződő hagyományos kapcsolatait illetően.

A változás sokféle formát öltött: a történelem hivatalos verzióinak kritikája és a történelmi elfojtások felszínre törése; a megszüntetett vagy kisajátított múlt visszakövetelése; a gyökerek kultusza és a családfakutatások virágzása; a megemlékező szertartások tömege; a múlt bírósági rendezése; mindenféle múzeumok elszaporodása; a levéltárak megnyitásával járó érdeklődés fel-lángolása; újfajta kötődés ahhoz, amit az angolok „heritage”-nek, a franciák „patrimoine”-nek neveznek. Bármilyen kombinációban álljanak is össze ezek az elemek, egy mélyről jövő emlékezhullám zúdult rá a világra, amely mindenütt szorosan összekapcsolta a (képzelt vagy valódi) múlthoz való hűség-et és a hovatartozás-érzést, a kollektív és az egyéni öntudatot, az emlékezetet és az identitást.

(Pierre Nora)¹

Budapest, Prága, Pozsony felől – Kárpátalja; Moszkva, Kijev, Lemberg felől – Kárpáton-túl.² Sajátos történelmi helyzet, ritka szeglet Kelet-Közép-Európában. Gazdasági-kereskedelmi útvonalak keresztezik itt egymást, etnikai kontaktuszónák, kulturális találkozások, kapcsolatok képzik e földrajzilag könnyen körülírható, megnevezésében mégis folyamatosan változó tér sajátosságait. Azokat az adottságokat, amelyek hol segítették, hol meg éppen politikai szándékok, konfliktusok martalékává tették ezt a régiót a rövid 20. század folyamán.

A földrajzi-történelmi régióként értelmezett Kárpátalja egészét vagy valamely részét érintő hivatalos elnevezések sok mindent elárulnak az egesz korszakok és rendszerek ter-

¹ Pierre Nora: Emlékezetdömping. Az emlékezés hasznáról és káráról. [Fordította: Mihancsik Zsófia.] Magyar Lettre Internationale / Eurozine http://www.eurozine.com/articles/article_2007-10-08-nora-hu.html

² Christian Pischlöger összesítése szerint, ha az egykori magyar megyékből (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros) származó diákoktól Magyarországon megkérdezzük, hogy honnan jöttek, akkor magyarul azt felelik: Kárpátaljáról (tehát kb. Subcarpatia), oroszul vagy ukránul azonban: Закарпатге, Закарпаття-ból, tehát a Kárpáton-túlról (Transcarpatia). Egyéb nyelvekben a következő megnevezéseket találjuk: németül: Karpatenrussland, Karpatenland, Karpathenland, Karpatho-Russland, Karpatenukraine, Karpato-Ukraine, Transkarpatenukraine, Transkarpatien, Subkarpatische Rus³; angolul: Subcarpathia, Subcarpathian Russia, Subcarpathian Ruthenia, Sub-Carpathian Ukraine, Transcarpathia, Transcarpathian Ukraine; franciául: Ukraine Subcarpathique, Russie Subcarpathique; csehül: Podkarpatí, Podkarpatsko, Podkarpatská Rus, Zakarpatí, Zakarpatsko, Zakarpatská Ukrajina; szlovákul: Podkarpatie, Podkarpatsko, Zakarpacie, Zakarpatsko; lengyelül: Ruś Podkarpacka, Ruś Zakarpacka, Ukraina Zakarpacka, Zakarpacie. Az angolban Subcarpathia és Transcarpathia egymás mellett létezik, a franciában pedig csak az Ukraine (ill. elavult Russie) Subcarpathique kifejezés található meg, a németben pedig leggyakrabban a Karpato-Ukraine és Transkarpatien fordul elő. A földrajzi adottságokat és a politikai realitásokat a leginkább a Karpato-Ukraine adja vissza, viszont létezik egy történelmi fogalom (Subkarpatien), amely fogalom használatos a franciában és egyre inkább az angolban is, amely ma a tudomány első számú nyelvének számít. <http://zeus.nyf.hu/~nemetsz/subkarpatien.pdf>

mészetéről: Ruténföld, Ruszka Krajna, Hucul Köztársaság, Podkarpatszka Rusz, Kárpáti Ukrajna, Kárpátaljai Kormányzóság, Kárpátontúli Ukrajna, Kárpátontúli terület. A Habsburg Monarchia, illetve a soknemzetiségű történeti Magyar Királyság felbomlását követően 1918 és 1991 között a régió összesen kilenc államalakulatnak alkotta részét, anélkül, hogy lakói valaha is dönthettek volna hovatarozásukról: 1918–1919-ben a Magyar Népköztársaság és a Magyarországi Tanácsköztársaság, s – kezdetben ezzel párhuzamosan – az első Csehszlovák Köztársaság jelentette az új „nemzetállami” kereteket. 1938–1939-ben a második Cseh-Szlovák Köztársaság következett, amely rövid ideig autonóm jogköröket biztosított a Kárpátaljai Oroszországnak (önmegnevezéssel – Kárpáti Ukrájnának). 1939 és 1944 között a terület ismét a Magyar Királysághoz került. Majd a második világháború végén már csak formálisan került vissza Csehszlovákiához, mert J. V. Sztálin és E. Beneš megállapodása alapján a Szovjet-Ukrajna része lett. A Szovjetunió keretében az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, majd 1991-től kezdve Ukrajna legnyugatibb közigazgatási egységeként létezett. Az ott élőknek mindannyiszor alkalmazkodniuk kellett az adott politikai rendszerhez, integrálódniuk kellett az új rendszerbe, s minden új hatalom beolvastotta, felszámolta az előző időszakban kialakult regionális alrendszereket, tekintet nélkül azok súlyára. Az egymást követő államfordulatok mindannyiszor politikai rendszerváltást is jelentettek, ami együtt járt többek között a hatalmi elitnek lecserélődésével, a hatalomgyakorlás átalakulásával, a gazdasági, nyelvi és kulturális irányváltással, s a nem ritkán erőszakos népességmozgásokkal, kényszermigrációkkal.

A különböző tudományterületek, interdiszciplináris kutatási programok különösen az utóbbi évtizedekben figyeltek fel a sok tekintetben rendkívüli régióra. Az európai regionalitások reneszánsza, a határjelenségek, határterületek iránti fokozott érdeklődés éppúgy megnövelte az érdeklődést Kárpátalja iránt, mint a régió különböző nemzeti narratíváiban rögzült sztereotípiák, a dogmatikus műltszemlélet kihívásai, a politikai megrendelések, az egyéni szubjektívizmus. Ezekkel az évtizedeken át romboló hatású jelenségekkel szemben egyre gyakrabban láznak az új megközelítést sürgető tudósok, a multiperspektívikus látásmód előnyeire figyelmeztető pedagógusok.

Kárpátalja 20. századi története nem csupán a gyakori változások miatt sajtóságos és tanulságos. Az ott született és ott felnőtt nemzedékeken belül minden időben akadtak olyan személyiségek, a régiónak olyan képviselői, akik határozott véleményt nyilvánítottak és beleszólást követeltek az események menetébe. A történelmi változások és katalizmák, az egymást váltogató államberendezkedések társadalmi-politikai érettségre, kritikai látásmódra és empátiára neveltek. A politikai régióvá szerveződés, a „kárpátaljiság” 20. századi jelenség. A terület ez alatt a rövid évszázad alatt vált a Habsburg Monarchia perifériaterületéből, nemzetállamok ütközőzónájává, s élt meg ennek következtében számos államfordulatot.

Az első világháború végén, a nagyhatalmi békeszerződéssel tárgyalásos belső alternatívát felkínáló Károlyi-kormány idején került fel először a „Ruténföld” – Ruszka-Krajna – politikai régióvá szervezése, majd azt követően a csehszlovák kisebbségi szerződésben a nagyhatalmak is előírták Kárpátalja autonómiáját. A 20. századi államfordulatok mindannyiszor a politikai, gazdasági, kulturális-oktatási rendszerek gyökeres átalakulásával, a történelem és a hagyományok átértelmezésével jártak együtt, beleértve a mindenkori hatalomváltások közjogi, szocializációs és mentális következményeit is.

Kötetünk tagolása alapvetően igazodik a hagyományos történeti korszakokhoz, ame-

lyek az államfordulatokhoz kötik a korszakhatárokat. Kivétel az utolsó, ötödik fejezet, amely a nyelvkérdést mint olyan tényezőt vizsgálja, amelynek kulcsszerepe volt és van a nemzetállami és egyéni önidentifikációban, a regionális és etnikai identitásformációk sajátosságainak alakulásában. Meggyőződésünk, hogy a nemzetiségileg és nyelviileg sokszínű régió történetének feldolgozása nehezen képzelhető el a nyelvpolitikai vonatkozások összefoglalása nélkül. A különböző állami, intézményi nyelvpolitikák – vagyis a nyelvi viszonyok és kommunikációs gyakorlatok rendszerint valamilyen ideológiai háttérű és célú befolyásolása, jogi, hatalmi eszközökkel való szabályozása – mély nyomokat hagytak Kárpátalja eredendően soknemzetiségű népességének identitásában. A nemzetállami Európában a nyelvek és nemzetek szoros kapcsolatából adódóan fentebb említett valamennyi államhatalom kiemelt figyelmet fordított a nyelvpolitikára: mindegyikük kísérletet tett arra, hogy saját rövid, közép és hosszú távú társadalmi, gazdasági, kulturális és természetesen politikai érdekeinek megfelelően rendezze a Kárpátalján használatos nyelvek egymáshoz való viszonyát, s ezáltal hatással legyen a vidék lakóinak nemzeti és nyelvi identitására, állampolgári lojalitására. Mindez teljesen természetes. Will Kymlicka szerint a 20. századi Európában egyetlen magát nemzetállamként meghatározó ország sem engedhette meg magának, hogy etnokulturálisan és nyelviileg semleges legyen. A liberális kanadai filozófus úgy véli, egész sor olyan nyelvi vonatkozásokkal bíró politikai döntés létezik, melyeket minden modern államnak szükségszerűen meg kell hoznia, s melyek meghatározók abban a tekintetben, hogy történelmi távlatokban melyik etnokulturális vagy nyelvi csoport marad fenn és lesz domináns, és melyik fog az állami támogatás hiányában elhalni vagy a hierarchia aljára kerülni. A 20. században mindegyik államhatalom szembekerült például azzal a feladattal, hogy meghatározza, mely nyelv(ek) és milyen státusban legyen(ek) használatos(ak) az államigazgatásban, az oktatásban, az egészségügyben, a postai szolgáltatásban, a tömegkommunikációban, a közlekedésben, illetve a kulturális életben. E(zen) nyelv(ek) kiválasztása pedig egyértelműen (nyelv)politikai döntés.

A modern európai nemzetállamok tehát saját rendszerlogikájukat követve nem kívántak nyelviileg semlegesek maradni, s ahelyett, hogy a területükön használt valamennyi nyelvet támogatták volna, általában csak a többségi nemzet nyelvét helyezték előtérbe, ami együtt járt a kisebbségi nyelvek jogainak, kommunikációs értékének csorbulásával. A nemzetállamoknak ez a „szükségszerűen” létező és megosztó nyelvpolitikája tehát az egyik leghatékonyabb állami beavatkozási eszköz az állampolgárok, régiók és etnikai csoportok nyelvi-kulturális különbözőségeinek eltüntetésére. „Ez azonban azt jelenti – állítja Kymlicka –, hogy egy nyelvi csoport képessége a túlélésre és a prosperálásra nemcsak az egyéni választásokon múlik, hanem az állam támogatásán is”.³ A nyelvi, nemzeti vagy etnokulturális közösségek hosszú távú fennmaradása eszerint nagymértékben függ a központi és tartományi kormányok döntéseitől, amelyekkel az oktatás, a közszolgálatok és a közalkalmazotti állások nyelvhasználatát, valamint a nemzeti, etnikai, nyelvi kisebbségek, az autochton és a bevándorló közösségek nyelvi és kulturális integrációjának nyelvi közegét, szabályrendszerét meghatározzák. Amikor kötetünkben a mai Kárpátalja területén megfigyelhető nyelvpolitikai törekvések legfontosabb eseményeit foglaljuk össze, akkor voltaképpen azt mutatjuk be, milyen etnopolitikai, nemzetpolitikai céljai voltak az

³ „Az állam etnokulturális semlegessége nemcsak megvalósíthatatlan, de nem is kívánatos”. Krizsán Andrea interjúja Will Kymlicka kanadai filozófussal. *Fundamentum*, 1997. 2. sz. 43–53. o.

egy-egy államformációknak a régióban, illetve azt, hogy ezek a nyelvpolitikai döntések miként befolyásolták a Kárpátalján az itt élő többségi és kisebbségi közösségek egymáshoz, a régióhoz és az aktuális államhoz való viszonyát.

A kötet egésze szándékaink szerint a korábban kizárólagos nemzeti látószöveget meghaladni kívánó összefoglalása annak a tudásnak, amivel ma Kárpátalja 20. századi történelméről rendelkezünk. Elhagytuk a lábjegyzeteket, mégpedig abból a határozott megfontolásból, hogy egyértelművé váljék, – a kötet célja nem a historiográfiai vonatkozások, a kutatói dilemmák bemutatása, hanem a szintézis irányába mutató törekvés. Irányjelző e mű további kutatásokhoz abban az értelemben, hogy igyekszik hidat építeni a régióval kapcsolatos magyar és ukrán nyelvű tudományosság között. A két közeg, a két nemzeti historiográfia eddigi kapcsolódási pontjai nehezen felismerhetők. Alig épülnek egymásra, s mind ez idáig sokkal inkább egymás mellett léteztek, a párbeszéd, szakmai vita lehetőségére és igényére nélkül. És irányjelzőnek szánjuk abban az értelemben is, hogy nyilvánvalóvá tegyük azokat a tematikai metszeteket, amelyekhez ma még nemigen tudunk érdemben hozzászólni. Ez legfőbbképpen a társadalomtörténetre vonatkozik.

A könyv, amelyet kezében tart az olvasó, magyar és ukrán szakemberek együttes munkájával készült kollektív monográfia, amely egyszerre jelenik meg magyar nyelven Magyarországon és ukrán nyelven Ukrajnában, hogy mind a magyar, mind az ukrán közönség számára lehetővé tegye ugyanannak a tartalomnak az elérését. Hasonlóval előtünk nem is próbálkoztak, s bízunk benne, hogy a továbblépésnek ez egy új, a nemzeti perspektívákon túlmutató, a régió valódi historikumára koncentrálnak alternatíváját kínálja. Hogy mennyire produktív és követésre méltó ez a fajta megközelítés, arról majd az utánunk következő nemzedékek Kárpátaljával foglalkozó történelmi döntései döntenek. És persze a két ország és Kárpátalja elfogulatlan történelemképet igénylő olvasói, akik visszaigazolhatják és megerősíthetik szándékaink jogosultságát.

Lectori salutem!

A szerkesztők